

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ – ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠ.ΠΟ.Α. – ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΡΗΤΗΣ 3

*Πρακτικά της 3ης Συνάντησης
Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΠΑΥΛΙΝΑ ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΖΙΓΚΟΥΝΑΚΗ
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΣΙΓΩΝΑΚΗ

ΤΟΜΟΣ Α΄

**ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΦΟΡΕΩΝ –
ΗΡΑΚΛΕΙΟ – ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2015

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΡΗΤΗΣ 3

*Πρακτικά της 3ης Συνάντησης,
Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*

ARCHAEOLOGICAL WORK IN CRETE 3

*Proceedings of the 3rd Meeting
Rethymnon, 5-8 December 2013*

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Παυλίνα Καραναστάση
Αναστασία Τζιγκουνάκη
Χριστίνα Τσιγωνάκη

EDITING
Pavlina Karanastasi
Anastasia Tzigounaki
Christina Tsigonaki

Τόμος Α' - Volume A
ISBN (vol.) : 978-618-82325-2-5
ISBN (set) : 978-618-82325-0-1

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ & ΕΚΔΟΣΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ
Νικολέττα Πύρρου (*npirrou@culture.gr*)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ & ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ
Κωστής Ψυχογιός (*k.pezanos@gmail.com*)

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ
Κωνσταντίνος Ανδρώνης
(*constantinos.alpha@gmail.com*)

ΕΚΤΥΠΩΣΗ & ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Α.Ε. - Γραφικές Τέχνες
Μουρνιές Χανίων, ΤΚ 73300
(*taloskass@otenet.gr*)

Η ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΤΟΥ Α' ΤΟΜΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

- © 2015 Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης,
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού - Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου,
και οι συγγραφείς
- © 2015 Faculty of Letters Publications, University of Crete,
Ministry of Culture and Sports - Ephorate of Antiquities of Rethymnon,
and the contributors
e-mail: dean@phl.uoc.gr
<http://www.phl.uoc.gr>

ΥΠΟΒΡΥΧΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΤΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ
ΚΡΗΤΗ, ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑ 2011-2013. ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΘΕΟΤΟΚΗΣ ΘΕΟΔΟΥΛΟΥ

Στις 24 Σεπτεμβρίου 2010 η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων (ΕΕΑ) ενεργοποίησε το προβλεπόμενο από τον Οργανισμό του Υπουργείου Πολιτισμού (ΠΔ191/2003, αριθ. 48, παρ. 3, βλ. και ΕΕΑ Φ1/1-1/5226/24-9-2010) Γραφείο Εναλίων Αρχαιοτήτων Κρήτης (Γ.Ε.Α.Κ.), στο Ηράκλειο, αποσκοπώντας στην επί τόπου αποτελεσματικότερη καταγραφή και προστασία των εναλίων και παρακτίων αρχαιοτήτων του νησιού, τη διευκόλυνση της διοικητικής διαδικασίας και την αποτελεσματικότερη εξυπηρέτηση των πολιτών (βλ. ΕΕΑ Φ1/7/5924/19-10-2010). Το Γραφείο φιλοξενείται έκτοτε στους χώρους του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κρητολογικών Σπουδών¹ και στελεκώνεται από τον υπογράφο. Ο αρχικός σχεδιασμός για τη στελέχωση με τριμελή τουλάχιστον ομάδα, ώστε να αποτελεί και καταδυτικό κλιμάκιο, δυστυχώς προσέκρουσε στην κακή οικονομική συγκυρία και την αλλαγή των προτεραιοτήτων.

Στη διάρκεια της τριετίας που ακολούθησε το Γραφείο οργανώθηκε πρακτικά και διεκπεραίωσε τη διοικητική διαδικασία που αφορά σε έργα φορέων και πολιτών στη θάλασσα και τις ακτές της Κρήτης. Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκαν διάφορες δράσεις για την καταγραφή και προστασία της ενάλιας πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού.

Με πρωτοβουλία του Γραφείου πραγματοποιήθηκαν τρεις εκτεταμένες υποβρύχιες έρευνες, σε συνεργασία με το αμερικανικό Woods Hole Oceanographic Institution (WHOI), δύο στην Κρήτη και μία στα Αντικύθηρα, καθώς και ικανός αριθμός αυτοψιών για την αδειοδότηση έργων και την αποτύπωση βυθισμένων θέσεων και εναλίων συνόλων. Σε εξέλιξη βρίσκεται η εκπόνηση ψηφιακού αρχαιολογικού χάρτη των ενάλιων και παράκτιων αρχαιοτήτων της Κρήτης, με τη συγκέντρωση της σχετικής βιβλιογραφίας και υλικού τεκμηρίωσης.

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η συνοπτική παρουσίαση του έργου που επιτελέστηκε, των αποτελεσμάτων και της υφιστάμενης προοπτικής.

Διοικητική διαδικασία

Το Γραφείο ιδρύθηκε ως μη αυτοτελής μονάδα, εξαρτώμενο άμεσα από την Ε.Ε.Α., η οποία εγκρίνει διοικητικά και διεκπεραιώνει την αλληλογραφία που επεξεργάζεται.

¹ Για τη φιλοξενία εκφράζονται θερμές ευχαριστίες στο προσωπικό και τη διεύθυνση έκτοτε του Ινστιτούτου για τη συμπαράσταση και τη βοήθειά τους. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται επίσης στο προσωπικό, τους συναδέλφους και τις διευθύνσεις των υπολοίπων υπηρεσιών του ΥΠ.ΠΟ.Α. στην Κρήτη (ΚΓ', ΚΔ', ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α., 13η, 28η Ε.Β.Α., Υ.Ν.Μ.Τ.Ε. Κρήτης και το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου) για τη θερμή υποδοχή και τη στήριξή τους.

Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων γνωμοδοτεί για έργα και δραστηριότητες που πραγματοποιούνται στα χωρικά ύδατα της χώρας εσωτερικά και εξωτερικά, καθώς και για λιμενικά έργα, κατά την έννοια του Ν.2971/2001, τα οποία εκτελούνται στην παραλία, την παραλίμνια και την παρόχθια ζώνη, ενώ γνωμοδοτεί κατά συναρμοδιότητα με τις χερσαίες Εφορείες και για έργα που εκτελούνται στην, πέραν της γραμμής αιγιαλού, ζώνη παραλίας. Επιπλέον, συνδιευθύνει όλες τις ενάλιες αρχαιολογικές έρευνες και εποπτεύει τις ενάλιες μη αρχαιολογικές. Συνακόλουθα, το Γ.Ε.Α.Κ. διεκπεραιώνει όλα τα σχετικά θέματα/αιτήματα φορέων και πολιτών που προέρχονται από την περιφέρεια Κρήτης και εκπροσωπεί επιτόπου την Ε.Ε.Α.

Από την ίδρυση του Γραφείου μέχρι το τέλος του 2013 διεκπεραιώθηκαν 1311 έγγραφα, 804 εισερχόμενα και 507 εξερχόμενα που αφορούσαν σε 180 περίπου υποθέσεις. Το αρχείο των υποθέσεων συνεχίζει όπως και πριν την ίδρυση του Γραφείου να τηρείται στην έδρα της Ε.Ε.Α. στην Αθήνα, ενώ δημιουργείται αντίγραφο και στην Κρήτη. Παράλληλα, τηρείται άτυπο ηλεκτρονικό πρωτόκολλο-αρχείο εισερχομένων και εξερχομένων στο Γραφείο εγγράφων. Η διοικητική διαδικασία έχει περιθώρια βελτίωσης, καθώς τα αιτήματα στέλνονται στην Αθήνα για χρέωση, επιστρέφουν στο Γραφείο για επεξεργασία και προωθούνται ξανά στην Αθήνα για υπογραφή και διεκπεραίωση. Η εφαρμογή του ενιαίου Ηλεκτρονικού Πρωτοκόλλου του ΥΠ.ΠΟ.Α., σε συνδυασμό με την αποστολή στο Γραφείο των αιτημάτων, καθώς και τον εφοδιασμό του Γραφείου με το πρωτότυπο ή αντίγραφο του αρχείου των υποθέσεων της Κρήτης θα μπορούσε να μειώσει δραστικά το χρόνο ανταπόκρισης της Υπηρεσίας στα διάφορα αιτήματα. Τέλος, ζητήματα που χρήζουν άμεσης αντιμετώπισης ώστε το Γραφείο να εκτελέσει απρόσκοπτα το σκοπό υλοποίησής του είναι:

α) Η στελέχωση του Γραφείου με δύο ακόμα άτομα και ο εφοδιασμός τους με μέσο μετακίνησης, ώστε αποτελώντας καταδυτικό κλιμάκιο να μπορούν να εκτελούν αφ' ενός αυτοψίες για γνωμοδοτήσεις και αφ' ετέρου να είναι δυνατή η παράλληλη καταγραφή και τεκμηρίωση των παράκτιων και ενάλιων αρχαιοτήτων της Κρήτης.

β) Απαραίτητη βέβαια είναι η οικονομική πρόνοια για τις απαιτούμενες μετακινήσεις, η δαπάνη για τις οποίες, σε κάθε περίπτωση, είναι υποπολλαπλάσια από τη μετακίνηση υπαλλήλων από την Αθήνα, η οποία υπό τις παρούσες συνθήκες έχει γίνει μία μόνο φορά στα τρία χρόνια λειτουργίας του Γραφείου.

γ) Τέλος, απαραίτητη είναι και η εξεύρεση/διάθεση μόνιμης στέγης για το Γραφείο, στην οποία να περιλαμβάνεται αποθηκευτικός χώρος για καταδυτικούς εξοπλισμούς και υλικά, καθώς και η διάθεση υλικοτεχνικού εξοπλισμού (υπολογιστή, φωτοτυπικού, κ.λπ.), τα οποία στην παρούσα φάση διατίθενται από το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών.

Αρχαιολογική πληροφορία

Πρώτη προτεραιότητα αποτέλεσε η συγκέντρωση της αρχαιολογικής πληροφορίας που αφορά στην ενάλια και παράκτια πολιτιστική κληρονομιά της Κρήτης. Στο πλαίσιο αυτό εκπονείται αρχαιολογικός χάρτης, όπου ενσωματώνεται η πλη-

ροφορία που αφορά σε αρχαία ναυάγια, λιμενικά έργα, ποντισμένα κτηριακά κατάλοιπα και πληροφορίες για την ύπαρξη εναλίων αρχαίων. Στον ίδιο χάρτη ενσωματώνονται οι κηρυγμένοι ενάλιοι αρχαιολογικοί χώροι.

Παράλληλα γίνεται προσπάθεια για την κοινωνικοποίηση της πληροφορίας αυτής μέσα από την πραγματοποίηση παρουσιάσεων θεμάτων υποβρυχίας αρχαιολογίας, με έμφαση στην Κρήτη και μέσα από σχετικές συμμετοχές σε συναντήσεις και συνέδρια και ανάλογες δημοσιεύσεις. Στο πλαίσιο αυτό πραγματοποιήθηκαν οι εξής παρουσιάσεις:

- 1] «Ναυάγια, λιμάνια και βυθισμένα κτήρια. Η αρχαιολογία υποβρυχιάς», Πανεπιστήμιο Κρήτης, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών. Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος. Ιστορία και Αρχαιολογία, 8.12.2010 (Θεοδούλου 2010 και 2011α)
- 2] «Η ενάλια πολιτιστική κληρονομιά και η διερεύνησή της στην Κρήτη», Σύλλογος Ξεναγών Κρήτης και Σαντορίνης, Επιμελητήριο Ηρακλείου, 20.3.2012
- 3] «Χερσονήσου παράπλους και λιμνήν», Λιμενικό Ταμείο Χερσονήσου, 20.11.2013
- 4] «Γενική εισαγωγή στην υποβρύχια αρχαιολογία», Καταδυτική Σχολή Παναγιωτίδη, Ηράκλειο, 26.7.2013
- 5] «Εκατόν δώδεκα και ένα χρόνια Υποβρυχίας Αρχαιολογίας», Ξενοδοχείο «Μπάλος», Κίσαμος, 12.10.2013

και οι εξής ανακοινώσεις σε συνέδρια:

- 1] «Προβασκάνιο και λύχνος από τη θαλάσσια περιοχή της νοτιοανατολικής Κρήτης», *Β' Παγκρήτια Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Κρήτη*, Πανεπιστήμιο Κρήτης – 28η Ε.Β.Α. – Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών, Ρέθυμνο, 25-28.11.2010 (Θεοδούλου 2012)
- 2] «Προκαταρτική έρευνα σε τρία άγνωστα ναυάγια στη βορειοανατολική ακτή της Κρήτης», *Β' Παγκρήτια Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Κρήτη*, Πανεπιστήμιο Κρήτης – 28η ΕΒΑ – Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών, Ρέθυμνο, 25-28.11.2010 (Πρέκα-Αλεξανδρή κ.ά. 2012)
- 3] «Η ενάλια αρχαιολογική έρευνα στην Κρήτη μέχρι σήμερα και οι προοπτικές της», *ΙΑ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, Ρέθυμνο, 21-29.10.2011
- 4] «Γεωλογικές αλλαγές και αρχαία κατάλοιπα στις ακτές της Κρήτης», *Θερινό Σεμινάριο: Υλικά δομής των αρχαίων και Γεωμορφολογική εξέλιξη της Δ. Κρήτης κατά τους Προϊστορικούς & Ιστορικούς χρόνους*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Γεωλογίας και Γεωπεριβάλλοντος, Κίσαμος, 25-29.8.2011 (Θεοδούλου 2011β).

Κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων – παραδόσεις – υποδείξεις

Για την αποτελεσματικότερη προστασία παράκτιων αρχαιολογικών χώρων προστέθηκαν στις δεκαπέντε υφιστάμενες κηρύξεις ενάλιων αρχαιολογικών χώρων άλλες οκτώ προτάσεις κήρυξης για τις θέσεις Θριμπόκαμπος Παλαιόκωρας, Μπουρούνη Φαλάσαρνας, Σελί Κισάμου, Σπήλαιο Καθεδρικό Ακρωτηρίου Χανίων, Δράμια Αποκορώνου, Καλό Χωράφι και Αλμυρίδα Σισών Ρεθύμνου και Αμνισός Ηρακλείου. Παράλληλα, ετοιμάζονται οι φάκελοι για την υποβολή προς

κήρυξη άλλων είκοσι τριών θέσεων, όπου εντοπίζονται παράκτια ή βυθισμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Κατά το υπό εξέταση χρονικό διάστημα παραδόθηκαν στο Γραφείο τα εξής: μόνωτο υστερομινωικό κύπελλο (ΓΕΑΚ Αρ. 2), το οποίο ανελκυστήκε από την περιοχή του όρμου Καλαθά Χανίων, λαιμός αμφορέα του υστερορωμαϊκού τύπου 2 (ΓΕΑΚ Αρ. 35), προερχόμενος από την περιοχή ανάμεσα στη Μονή Κουδουμά και τις Τρεις Εκκλησιές στη νότια Κρήτη, και λαιμός βυζαντινού αμφορέα (ΓΕΑΚ Αρ. 36), προερχόμενος από κατάσχεση. Από αυτοψίες περιήλθαν επίσης στο Γραφείο τμήμα επιγραφής από την περιοχή της Ελούντας (ΓΕΑΚ Αρ. 1), πήλινο αλιευτικό βάρος (ΓΕΑΚ Αρ. 3) από τους Αγ. Θεοδώρους, ενώ από την εκτεταμένη έρευνα της Ε.Ε.Α. με το WHOI και το ΕΛ.ΚΕ.Θ.Ε. στον ευρύτερο κόλπο Ηρακλείου τριάντα αντικείμενα (ΓΕΑΚ Αρ. 4-33), κυρίως τμήματα αμφορέων και άλλων αγγείων. Όλα τα παραπάνω φυλάσσονται στις αποθήκες της ΚΓ' Ε.Π.Κ.Α. Μετά από υπόδειξη ανελκυστήκε επίσης μικρό μαρμάρινο κιονόκρανο (ΓΕΑΚ Αρ. 34) από την περιοχή των Λινοπεραμάτων. Περί τις 20 επιπλέον θέσεις έχουν υποδειχθεί για πιθανή ύπαρξη εναλίων αρχαιοτήτων, γεγονός που δείχνει την αποτελεσματικότητα της επί τόπου παρουσίας του Γραφείου.

Τον Σεπτέμβριο του 2012 πραγματοποιήθηκε καταγραφή των αντικειμένων που είχαν ανελκυστεί κατά τη διάρκεια των ερευνών Cousteau – ΥΠ.ΠΕ., το 1976, από την περιοχή της νησίδας Ντίας και από το Ναυάγιο La Therèse. Τα αντικείμενα φυλάσσονται έκτοτε στο Φρούριο του Κούλε, στον Ενετικό Λιμένα Ηρακλείου. Έγινε νέα αρίθμηση, φωτογράφιση και καταλογογράφηση των αντικειμένων, καθώς δεν υφίστανται άλλοι κατάλογοι πλην των περιεχομένων στα ημερολόγια Χ. Κριτζά και Λ. Κολώνα, τα οποία βρίσκονται κατατεθειμένα στην Ε.Ε.Α. Τα αντικείμενα συγκεντρώθηκαν από τους διαφορετικούς χώρους του Φρουρίου όπου φυλάσσονταν. Στη διάρκεια της καταγραφής αριθμήθηκαν με τους αριθμούς Θ.1 έως Θ.513 ολόκληρα ή σχεδόν ολόκληρα αγγεία (κυρίως αμφορείς) και λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, ως επίσης και κάποια νομίσματα και τμήματα γυάλινων αγγείων. Μεταλλικά και άλλα ευπαθή αντικείμενα είχαν μεταφερθεί στο παρελθόν στην Αθήνα. Τακτοποιήθηκαν σε 57 πλαστικά κιβώτια: η κεραμική από την υποβρύχια ανασκαφή στον όρμο του Αγ. Γεωργίου (Θ/Φ 1-57), σε 23 κιβώτια (Θ/Φ 85-107) και τέσσερις πλαστικές σκάφες (Θ/Φ 108-111) θραύσματα αμφορέων και σε δύο κιβώτια (Θ/Φ 112-113) αγγεία και θραύσματα που προέρχονται μάλλον από νεότερες αυτοψίες στη νησίδα Ντία. Επιπλέον, στο φρούριο, προερχόμενα από θαλάσσιο περιβάλλον υπάρχουν: επτά σιδερένια κανόνια, δύο μπρούτζινα (από το ναυάγιο La Therèse), τρεις σιδερένιες άγκυρες τύπου αγγλικού ναυαρχείου, ένα πιθοειδές αγγείο και ένας πιθαμφορέας, πιθανόν από το La Therèse επίσης. Σε συνεργασία με την 13η Ε.Β.Α. προγραμματίζεται η δημιουργία επισκέψιμων αποθηκευτικών χώρων στον Κούλε, μετά την ολοκλήρωση της εν εξελίξει συντήρησής του. Έτσι, οι επισκέπτες θα μπορούν να έρθουν σε επαφή με το μοναδικό αλλά αναξιοποίητο αυτό υλικό και το πληροφοριακό, εποπτικό υλικό που θα το συνοδεύει.

Αυτοψίες

Στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου δεν μπορούν παρά μόνο ενδεικτικά να αναφερθούν τα αποτελέσματα κάποιων από τις αυτοψίες που έχουν πραγματοποιηθεί

σε διάφορους παράκτιους χώρους της Κρήτης. Συνολικά έχουν πραγματοποιηθεί αυτοψίες στις εξής περιοχές:² Χώνες Παλαιόχωρας, Αλυκές και Πόρος Ελούντας, Ιεράπετρα, Λιμένας Χερσονήσου, Κάτω Γούβες, Άγιοι Θεόδωροι, Αμνισός, όρμος Παναγιάς Ντίας, Θόλος Καβουσίου, Αλμυρίδα Σισών, Ανισαράς, Μάλια, Τελωνείο και Νεώρια Χανίων, Τερσανάς και Μαράθι Ακρωτηρίου, Καλό Χωράφι Ρεθύμνου, Μάταλα, Γουρνιά, Ίστρον, Παχειά Άμμος και Σπιναλόγκα. Αναφέρονται παρακάτω ενδεικτικά για τα νέα στοιχεία που προσπορίζουν στην έρευνα τα αποτελέσματα αυτοψιών στις περιοχές Λιμένα Χερσονήσου, Ελούντας, Σπιναλόγκα και Ίστρου.

Λιμένας Χερσονήσου

Στην περιοχή του ρωμαϊκού λιμένα Χερσονήσου πραγματοποιήθηκαν διάφορες αυτοψίες για την καλύτερη κατανόηση του χώρου και τη φωτογραφική αποτύπωση των αρχαίων ποντισμένων κατασκευών. Από τον επικωμένο μυκό του λιμανιού προς τα νότια υπάρχουν τμήματα λιθόκτιστων τοίχων. Πάνω στα περισσότερα από αυτά εδράζονται σύγχρονες αυθαίρετες κατασκευές που χρησιμοποιούνται για τη στήριξη εστιατορίων και καφετεριών. Η δόμηση των λιμενοβραχιόνων με χυτό υλικό και κάποιων από τους τοίχους που περιέχουν κεράμους καταδεικνύουν χρονολόγηση στη ρωμαϊκή περίοδο. Υπάρχουν όμως και κατάλοιπα που θα μπορούσαν να αποδοθούν σε προγενέστερες περιόδους. Για παράδειγμα, αμέσως νότια του υπήνεμου λιμενοβραχίονα υπάρχει κατασκευή από άρτια εργασμένες μαρμάρινες λιθοπλίνθους, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με πελεκίνους συνδέσμους, από τους οποίους διατηρούνται οι τώρμοι. Πρόκειται για πελεκίνους συνδέσμους τύπου Α1 κατά τον Α. Ορλάνδο (Ορλάνδος 1958, 179-183, εικ. 135), τους οποίους χρονολογεί στην ελληνιστική περίοδο. Βορειότερα, επίσης, από τον υπήνεμο λιμενοβραχίονα μια επιμήκης κατασκευή που παρακολουθείται στον βυθό, δομημένη κατά το έμπλεκτο σύστημα, με πλάτος 2,2 μ., ενώ μπορεί να αποδοθεί λόγω θέσης σε προκυμαία, το γεγονός ότι έχει δύο όψεις κάνει πιο πιθανό να αποτελεί τμήμα προρωμαϊκού παράκτιου τείχους της πόλης (εικ. 1). Οι J. Leatham και S. Hood υπολογίζουν την αλλαγή της στάθμης στο +1 μ. από τη ρωμαϊκή εποχή. Η κατασκευή εδράζεται σε βάθος περίπου 1,5 μ., που αποτελεί μάλλον άλλη μία ένδειξη για προγενέστερη χρονολόγησή της. Εντός της λιμενολεκάνης εντοπίζεται κεραμική, λιθόπλινθοι, κίονες, κ.λπ.

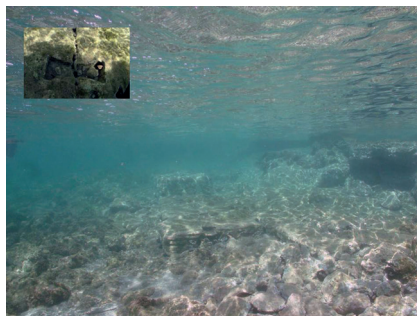
Ο προσήνεμος λιμενοβραχίονας, ο οποίος αποτυπώθηκε στα σχέδια των J. Leatham και S. Hood (Leatham & Hood 1958/59, fig. 2) είναι καλυμμένος κάτω από τον σύγχρονο αντίστοιχο λιμενοβραχίονα από σκυρόδεμα. Εν

Εικ. 1 : Βυθισμένη κατασκευή (έμπλεκτον) στον ρωμαϊκό λιμένα Χερσονήσου. Πιθανή κρηπίδα προρωμαϊκού τείχους.

2 Στοιχεία για τις αυτοψίες σε όλους τους χώρους όπου πραγματοποιήθηκαν μπορούν να αναζητηθούν στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* των τριών ετών, ως επίσης και στις σχετικές αναφορές του υπογράφοντος προς την Ε.Ε.Α. μετά την ολοκλήρωση κάθε αυτοψίας.

τούτους, τμήματά του είναι ορατά σε διάφορα σημεία εντός της λιμενολεκάνης. Μάλιστα η καμπυλόγραμμη λιθορριπή που αποτυπώνεται στο ίδιο σχέδιο στα βόρεια της ρωμαϊκής χυτής κατασκευής είναι πιθανόν να αποτελεί προρωμαϊκή κατασκευή επίσης, αν κρίνει κανείς από αντίστοιχα σχήματα λιμενοβραχιόνων με προγενέστερη χρονολόγηση, όπως αυτά π.χ. της Λήμνου (Αγαλλοπούλου & Καλλιοντζής 1988). Ο υπήνεμος λιμενοβραχίονας, αντίθετα, διατηρείται ανέπαφος. Εκεί είναι εμφανή ίχνη των ξυλοτύπων, στο σωζόμενο τμήμα του κροκαλοπαγούς εσωτερικού γεμίματος των κιβωτίων (caissons) (εικ. 2).

Εικ. 2 : Κατασκευή με πελεκίνους συνδέσμους νότια του υπήνεμου λιμενοβραχίονα στον ρωμαϊκό λιμένα Χερσονήσου.

Αυτοψία πραγματοποιήθηκε και στα ρηχά πέριξ του λόφου Καστρί, μέχρι το ακρωτήριο με τις ιχθυοδεξαμενές. Στα δυτικά του λόφου εντοπίστηκε στον βυθό αράβδωτος μαρμαρίνος κίονας, ο οποίος έχει προφανώς καταπέσει από την υπερκείμενη βασιλική.

Στην παραλία δυτικά του λόφου Καστρί η κατάρρευση της πρώτης προς τα ανατολικά εξέδρας, το 2013, από έντονη θαλασσοταραχή, αποκάλυψε στο πρηνές κατάλοιπα αρχαίων τοίχων. Από το σημείο αυτό για 100 μ. περίπου προς τα δυτικά ο κυματισμός απέσυρε την άμμο και αποκάλυψε στην παραλία τοίχους και θεμέλια, πιθανότατα ρωμαϊκών ή πρωτοβυζαντινών χρόνων, όπως εικάζεται από την παρουσία κονιαμάτων στην τοικοδομία. Μεγάλα τμήματά τους είναι ήδη αποτυπωμένα από την ΚΓ' Ε.Π.Κ.Α. μετά από αποκάλυψή τους και παλαιότερα. Η προέκταση της στεριάς προς τη θάλασσα, κατά την αρχαιότητα, διαπιστώνεται και από το κροκαλοπαγές παράλιο πέτρωμα (beachrock) που εκτείνεται προς τα βόρεια εντός της θάλασσας πλέον, αποτελώντας προφανώς την αρχαία ακτογραμμή.

Πόρος Ελούντας

Το 2011 με αφορμή εργασίες αποκατάστασης του διαύλου, ο οποίος είχε φραχθεί από την εισροή στερεών και την αποκατάσταση του μονοπατιού που οδηγεί παραλιακά στον ναό της Ανάληψης, που είχε επίσης καταστραφεί από θαλασσοταραχή, διαπιστώθηκαν τα εξής:

Στα νοτιοδυτικά της παλιάς γέφυρας η δράση του κυματισμού αποκάλυψε δύο συνεχόμενα δωμάτια, ένα μικρότερο στα νότια και ένα πιο επιμήκες βορειότερα. Το βορειότερο δωμάτιο ορίζει τοίχος πλάτους ~ 60 εκ., με κατεύθυνση Βορρά-Νότου περίπου, ο οποίος διακόπτεται σε ένα σημείο για να δημιουργηθεί πλακόστρωτο κατώφλι ή βαθμίδα. Στα ανατολικά των δύοωματιών διατηρούνται ίχνη δαπέδου από ισχυρό κονίαμα. Από τον χώρο των κτηριακών αυτών καταλοιπών περιουσιολόγη μικρό θραύσμα από μαρμαρίνη επιγραφή.

Η καταστροφή του παραλιακού μονοπατιού πρόσβασης στον ναό της Ανάληψης είχε ως αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν σε αρκετά σημεία εγκάρσιοι προς την παραλία τοίχοι αρχαίων, πιθανότατα ρωμαϊκών ή πρωτοβυζαντινών κτισμά-

Εικ. 3 : Λείψανα βυθισμένου κτηριακού συγκροτήματος έμπροσθεν του ναού της Ανάληψης στον Πόρο Ελούντας.

Εικ. 4 : Τμήμα του βυθισμένου τείχους που εντοπίζεται στην περιοχή του Πόρου Ελούντας. Διακρίνεται συστοιχία μονολίθων της κρητίδας, η οποία εισέρχεται κάτω από μεταγενέστερη λιθορριπή.

των που συνεχίζουν στη θάλασσα. Στην περιοχή μάλιστα μπροστά από την εκκλησία εντοπίζονται τα ποντισμένα κατάλοιπα οικοδομικού συγκροτήματος. Ανάμεσα στους διάφορους τοίχους ξεχωρίζει ένας με ημικυκλικό σχήμα (εικ. 3).

Επιπλέον, διαπιστώθηκε ότι ο κόλπος στα νότια του διαύλου αποτελεί ποντισμένο τμήμα της αρχαίας πόλης. Στη νοητή ευθεία που ένωνε τις δύο πλευρές του όρμου, στην ισοβαθή των δύο μέτρων περίπου, η οποία θα όριζε στην αρχαιότητα τη ζώνη της παραλίας, παρακολουθείται στον βυθό η λίθινη θεμελίωση αρχαίου τείχους, με οδόντωση πύργου (;) προς τα δυτικά (εικ. 4). Πρόκειται για δύο εφαπτόμενες συστοιχίες με μονόλιθους, πλάτους 1,5 x 0,5 μ. περίπου (σε συνολικό πλάτος ~ 3 μ.). Πρόκειται πιθανότατα για τη λίθινη κρητίδα του τείχους, ενώ η ανωδομή είναι δυνατόν να ήταν από πηλοπλίνθους. Στο δυτικό πέρας εντοπίζονται κατάλοιπα κτηριακού συγκροτήματος με πλακόστρωτο (δρόμος;), δάπεδα και διαδρόμους. Προς τα ανατολικά τα κατάλοιπα του τείχους εξαφανίζονται κάτω από λιθορριπή από αργούς λίθους μικρού μεγέθους, η οποία έχει κατεύθυνση βόρεια-νότια. Στη γένεσή της στην παραλία διακρίνεται συμπαγές στρώμα ίσως από κόνιαμα ή φυσική συσσωμάτωση. Η παρουσία της λιθορριπής δείχνει τη λιμενική χρήση του όρμου που σχηματίστηκε μετά τη βύθιση της περιοχής. Το τείχος πρέπει μάλλον να χρονολογηθεί στους προρωμαϊκούς χρόνους. Τα κτηριακά κατάλοιπα μπροστά από τον ναό της Ανάληψης θα μπορούσαν να είναι ρωμαϊκά ή μεταγενέστερα με βάση την τοικοδομία τους, ενώ τα κατάλοιπα στο δυτικό πέρας του όρμου είναι μάλλον σύγχρονα του τείχους. Η λιθορριπή είναι σαφώς μεταγενέστερη του τείχους, χωρίς όμως να μπορεί προς το παρόν να χρονολογηθεί ακριβέστερα.

Σπιναλόγκα

Κατά τον Νοέμβριο του 2013 πραγματοποιήθηκε εποπτεία εργασιών καθαρισμού από φερτά υλικά στην περιοχή του προβόλου στα νότια της Σπιναλόγκας. Με την ευκαιρία πραγματοποιήθηκε υποβρύχια αυτοψία πέριξ της νησίδας, που οδήγησε στις παρακάτω παρατηρήσεις:

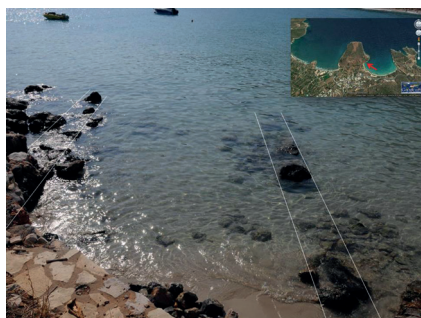
Στην ανατολική πλευρά της νησίδας, όπου ο βυθός είναι βραχώδης (πλάκα οξιστολίθου) σε πολλά σημεία, όπου σχηματίζονται θύλακες στον βράχο, εντο-

πίζονται συγκεντρώσεις από μεταλλικές μπάλες κανονιών. Οι συστάδες αυτές αποτελούν τις μαρτυρίες για τους κανονιοβολισμούς που δεχόταν το κάστρο από εχθρικά καράβια που το στόχευαν από το ανοικτό πέλαγος. Στη βόρεια πλευρά μια μικρή θυρίδα και υποτυπώδεις διαμορφώσεις στον βράχο πιθανόν να χρησιμοποιήθηκαν ως σημείο προσέγγισης πλοίων σε ιδιαίτερες περιπτώσεις. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς βαίνει υποβρυχίως, παράλληλα με το τείχος, λιθορριπή, προφανώς για να λειτουργήσει ως εμπόδιο/παγίδα ώστε να αποτρέπει την προσέγγιση εχθρικών πλοίων για απόβαση. Νότια της κεντρικής πύλης, στην ίδια πλευρά, όπου απορρίφθηκε υλικό του Λεπροκομείου, εντοπίζονται στον βυθό τούβλα και τμήματα παραδοσιακών πήλινων και μεταλλικών οσκευών.

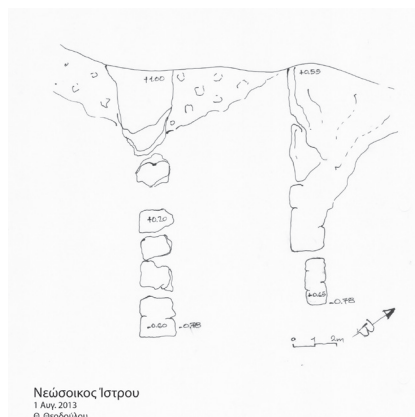
Από τον καθαρισμό στην περιοχή του προβόλου στα νότια προέκυψαν θραύσματα κεραμικής, κυρίως παραδοσιακής, και κάποιοι μικροί οικοδομικοί λίθοι. Η παρουσία τους κρίνεται φυσιολογική με δεδομένο ότι η νότια και η νοτιοδυτική πλευρά του κάστρου δέχθηκαν το υλικό που απορρίφθηκε όταν αποξηλώθηκαν κτήρια του Λεπροκομείου, μετά το κλείσιμό του στη δεκαετία του 1950. Πρόκειται για το υλικό που σχημάτισε την υφιστάμενη παραλία, η οποία πιθανότατα δεν υπήρχε στη μεσαιωνική περίοδο, τουλάχιστον στην έκταση που έχει σήμερα.

Ιστρον

Κατόπιν υπόδειξης του αμερικανού ανασκαφέα των Γουρνιών, καθ. V. Watrous, εντοπίστηκε στον μικρό όρμο, ανατολικά του Καλού Χωριού, βόρεια του ξενοδοχείου «Ιστρον», ποντισμένη κατασκευή με δύο παράλληλους τοίχους που καταλήγουν στην παραλία στο βορειοδυτικό άκρο του αμμώδους κολπίσκου (εικ. 5-6). Οι τοίχοι έχουν πλάτος 80 εκ. και σωζόμενο μήκος ~ 10,5 μ. ο βόρειος και ~ 12 μ. ο νότιος. Η απόσταση μεταξύ τους είναι 5,5 μ. περίπου. Ο πυθμένας στα άκρα τους βρίσκεται στα - 78 εκ. Στην παραλία απολήγουν σε φυσικό βράχο, ο οποίος έχει λατομηθεί κατάλληλα για να αποτελέσει τη συνέχεια της κατασκευής στην παραλία. Εν τούτοις, στο σημείο αυτό η κατασκευή διακόπτεται εγκάρσια από αργολιθοδομή (ξερολιθιά) και η συνέχειά της στη χέρσο είναι επικωμμένη. Συνεπώς, δεν μπορεί στην πραγματικότητα να υπολογιστεί το συνολικό μήκος της κατασκευής. Το πλάτος της κατασκευής, η ισχυρή δόμηση, το επίμηκες του ορατού τμήματος, η θέση και η ομοιότητα ως προς τα δομικά χαρακτηριστικά με τα κτηριακά κατάλοιπα στην παραλία των Γουρνιών (Watrous 2012) θα μπορούσαν να εντάξουν την κατασκευή στην ευρύτερη συζήτηση για τους μινωικούς νεώσοικους (Blackman 2011). Είναι προφανές ότι η κατασκευή, εάν είναι όντως μινωικών χρόνων, θα ήταν κατασκευασμένη στη χέρσο και σε κάποια απόσταση από την τότε παραλία. Η αλλαγή της θαλάσσιας στάθμης στην περιοχή δεν θα μπορούσε να είναι μικρότερη από 2 μ. ακόμα και στην ΥΜ περίοδο (Theodorakopoulou 2014). Σε κάθε περίπτωση οι μινωικοί νεώσοικοι διαφέρουν από τους αντίστοιχους των ιστορικών χρόνων. Οι κατασκευές στον Κοιμμό (Shaw & Shaw 1999) και στον Κατσαμπά Ηρακλείου (Βασιλάκης 2010) δεν βρίσκονται στο όριο γης-θάλασσας. Ακόμα και στα Γουρνιά, όπου οι κατασκευές εμφανίζονται σήμερα κοντά στην ακτή, η γεωμορφολογία ήταν σίγουρα διαφορετική στην εποχή χρήσης τους. Παρά το ότι παραμένουν πολλά αναπάντητα ερωτήματα σχετικά με τις μινωικές αυτές κατασκευές, φαίνεται ότι από αυτούς απουσιάζουν οι γλίστρες, έχουν συμπαγείς

Εικ. 5 : Οι δύο παράλληλοι τοίχοι βυθισμένης κατασκευής στον όρμο του Ίστρου.

Εικ. 6 : Πρόχειρο σκαρίφημα της κατασκευής στον όρμο του Ίστρου.

τοιχούς και φαίνεται να είναι περισσότερο κτήρια φύλαξης σκαφών κατά τους χειμερινούς μήνες παρά ναύσταθμοι ή σταθμοί με καράβια σε ετοιμότητα απόπλου. Ο D. Blackman (Blackman 2011) χρησιμοποιεί τον όρο *storage shipsheds*, που φαίνεται να αρμόζει περισσότερο σε αυτό που παραπέμπουν τα μινωικά κατάλοιπα αυτής της μορφής. Η ανασκαφική διερεύνηση της κατασκευής του Ίστρου ίσως μπορεί να συμβάλει διαφωτιστικά στην περαιτέρω συζήτηση.

Έρευνες

Με πρωτοβουλία του Γραφείου πραγματοποιήθηκαν στην τριετία 2010-2013 τρεις εκτεταμένες υποβρύχιες έρευνες με την υποστήριξη του WHOI. Η πρώτη πραγματοποιήθηκε το 2011 στον κόλπο Ηρακλείου και τη νησίδα Ντία, τα προκαταρκτικά αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύονται στον *παρόντα τόμο* του συνεδρίου (Theodoulou κ.ά. 2015).

Η δεύτερη έρευνα πραγματοποιήθηκε το 2012 στα Αντικύθηρα ως μέρος Τριετούς Συνεργασίας, μεταξύ της Ε.Ε.Α. και του WHOI, που προέβλεπε διερεύνηση στα Αντικύθηρα, στη δυτική Κρήτη, και στα βαθιά της ενδιάμεσης περιοχής. Στη διάρκεια της έρευνας έγινε υποβρύχια επισκόπηση μέχρι την ισοβαθή των 40 μ. γύρω από όλη την περίμετρο των Αντικυθήρων και παρακείμενων νησίδων. Εντοπίστηκαν απορρίψεις και μεμονωμένα ευρήματα, αμφορείς, άγκυρες κ.λπ., καθώς και τμήματα σύγχρονου ναυαγίου. Εντοπίστηκε επίσης η περιοχή του γνωστού Ναυαγίου των Αντικυθήρων από όπου ανελκύστηκε αμφορέας, ως επίσης και στύπος και σύνδεσμος μολύβδινης ρωμαϊκής άγκυρας.

Η τρίτη έρευνα πραγματοποιήθηκε το 2013 στην περιοχή του κόλπου Κισιάμου και πέριξ των χερσονήσων Ροδώπου και Γραμβούσας στη δυτική Κρήτη. Στη διάρκειά της εντοπίστηκαν στην περιοχή των δύο χερσονήσων τα κατάλοιπα έξι αρχαίων ναυαγίων. Τρία από τα ναυάγια χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους, το ένα με φορτίο λιθοπλίνθων, το δεύτερο με φορτίο αμφορέων και επιτραπέζιων αγγείων και το τρίτο με φορτίο αφρικανικών αμφορέων. Δύο ναυάγια έφεραν φορτία με αμφορείς μέσω βυζαντινών χρόνων και ένα φορτίο αταύτιστων

διάτρητων λίθων. Εντοπίστηκαν επίσης τα λείψανα ενός σύγχρονου μεταλλικού ναυαγίου και τα κατάλοιπα ενός ναυαγίου του 19ου αι. Διερευνήθηκαν, ακόμα, πέντε θέσεις αγκυροβολίας με χρήση από την κλασική περίοδο μέχρι σήμερα, ιδιαίτερα ενδεικτικές για την αρχαία ναυσιπλοΐα στα δύσκολα νερά της δυτικής Κρήτης. Ενδιαφέροντα στοιχεία προέκυψαν επίσης από την επισκόπηση στο ανυψωμένο λιμάνι της πόλης της Κισάμου, όπου φαίνεται ότι ο θεωρούμενος ως ελληνιστικός πρόβολος είναι μάλλον μεταρωμαϊκή κατασκευή.

Η ομάδα γεωλόγων του WHOI, που συμμετείχε στην έρευνα, αποτύπωσε επίσης με τη χρήση τεχνολογίας υποβρύχιας χαρτογράφησης (Edge Tech – 4600), η οποία έχει τη δυνατότητα συνδυασμένης πολυδεσμικής και πλευρικής σάρωσης, στη ζώνη μέχρι την ισοβαθή των 120 μ., 65 χλμ. περίπου από τις ακτές των χερσονήσων της Γραμβούσας και της Ροδωπού, καθώς και ολόκληρη την περίμετρο των Αντικυθήρων (30 χλμ.), με έμφαση στην περιοχή του Ναυαγίου των Αντικυθήρων, με ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

Συμπεράσματα

Η παραπάνω συνοπτική αναφορά πεπραγμένων δείχνει τη δυναμική που έχει δημιουργήσει η παρουσία του Γραφείου της Ε.Ε.Α. στην Κρήτη και ταυτόχρονα τη δυναμική περαιτέρω δραστηριοποίησής του προς όφελος της προστασίας και ανάδειξης της ενάλιας πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού. Η θέση της Κρήτης στα δρομολόγια της ιστοφόρου ναυτιλίας που ένωναν την ανατολική και τη δυτική Μεσόγειο, τα δύσκολα πελάγη γύρω της, η γένεση σε αυτήν του πρώτου πολιτισμού που θαλασσοκράτησε (Θουκυδίδης I.IV.1) και η εν πολλοίς *mare incognita* μέχρι σήμερα που την περιβάλλει, σε συνδυασμό με την έντονη ανάπτυξη που παρουσιάζει το νησί, αποδεικνύουν απόλυτα καίρια την απόφαση για ενεργοποίηση του Γραφείου.

Πολλά μπορούν ακόμα να γίνουν για την καλύτερη και αποτελεσματικότερη εξυπηρέτηση των πολιτών, όπως π.χ. η εκλογίκευση και διευκόλυνση της διοικητικής διαδικασίας. Πολλά μπορούν να γίνουν και σε επίπεδο έρευνας, καταγραφής και τεκμηρίωσης για την αποτελεσματικότερη προστασία, κυρίως των παράκτιων αρχαιοτήτων που δέχονται και την περισσότερη πίεση, αλλά και στον τομέα των ναυαγίων που παραμένει μέχρι σήμερα σε πολύ μικρό ποσοστό ερευνημένος. Είναι ενδεικτικό, ότι από τα είκοσι δύο γνωστά μέχρι σήμερα ναυάγια, τα έντεκα εντοπίστηκαν και τεκμηριώθηκαν την τελευταία τριετία.

Ταυτόχρονα, όμως, πολλά μπορούν να γίνουν και σε επίπεδο ανάδειξης των ενάλιων αρχαιοτήτων και διασύνδεσής τους με την κοινωνία και την παραγωγική διαδικασία, ώστε να εκλαμβάνονται ως εφόδια και όχι ως εμπόδια στην υγιή ανάπτυξη. Το υλικό της έρευνας Cousteau - ΥΠ.ΠΕ. που βρίσκεται στον Κούλε, για παράδειγμα, θα μπορούσε να αποτελέσει ένα πλήρες σύνολο ενός μοναδικού Ναυτικού Μουσείου, το οποίο να αναλάβει τη διάχυση της πληροφορίας που αφορά την υποβρύχια πολιτιστική κληρονομιά του νησιού και τη σχετική ευαισθητοποίηση του κοινού. Επιπλέον, χώροι όπως η Ντία, ο Πόρος Ελούντας, το πρόσφατα ανευρεθέν ναυάγιο με τις λιθοπλίνθους στη χερσόνησο Ροδωπού, θα μπορούσαν να αποτελέσουν ιδανικά επισκέψιμα υποβρύχια μουσεία διαφορετικών καταδυτικών δεξιοτήτων.

Όλα τα παραπάνω, βέβαια, προϋποθέτουν την πολιτική βούληση και την κατανόηση της σημασίας τους. Ως πρώτο δε βήμα απαιτείται η ενίσχυση του Γραφείου σε προσωπικό, υλικοτεχνική υποδομή και διοικητική ευελιξία, ώστε να λειτουργεί πραγματικά ως ένα αποκεντρωμένο τμήμα της Ε.Ε.Α. στο πεδίο της Κρήτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγαλλοπούλου, Π. & Καλλιοντζής, Ν., 1988. Τρία λιμάνια στον Όρμο του Πουρνιά της Βόρειας Λήμνου. *ΑΕ*, σ. 169-174.
- Βασιλάκης, Α., 2010. Υστερομινωικοί νεώσοικοι Κατσαμπά Ηρακλείου. Στο: *ΑΕΚ*, 1, σ. 285-293.
- Θεοδούλου, Θ., 2010. Ναυάγια, λιμάνια και βυθισμένα κτίρια. Η αρχαιολογία υποβρυχίως. *Αριάδνη*, 16, σ. 239-260.
- Θεοδούλου, Θ., 2011α. Συνοπτική αναδρομή στην υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στην Ελλάδα. *Αριάδνη*, 17, σ. 13-84.
- Θεοδούλου, Θ. 2011β. Γεωλογικές αλλαγές και αρχαία κατάλοιπα στις ακτές της Κρήτης. Στο: *Θερινό Σεμινάριο: Υλικά δομής των αρχαίων και Γεωμορφολογική εξέλιξη της Δ. Κρήτης κατά τους Προϊστορικούς & Ιστορικούς χρόνους, 25-29 Αυγ. 2011*, Κίσαμος: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Γεωλογίας και Γεωπεριβάλλοντος, σ. 43-49.
- Θεοδούλου, Θ., 2012. Προβασκάνιο και λύχνος από τη θαλάσσια περιοχή της νοτιοανατολικής Κρήτης. Στο: *ΑΕΚ*, 2, σ. 98-102.
- Ορλάνδος, Α., 1958. *Τὰ ἔθικὰ δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* II. Ἀθήναι: Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ., Θεοδούλου, Θ., Αργύρη, Ε. & Μεντόγιαννης, Β., 2012. Προκαταρκτική έρευνα σε τρία άγνωστα ναυάγια στη βορειοανατολική ακτή της Κρήτης. Στο: *ΑΕΚ*, 2, σ. 103-111.
- Blackman, D., 2011. Minoan shipsheds. *Skyllis*, 11/2, σ. 4-10.
- Shaw, J. & Shaw, M., 1999. A proposal for Bronze Age shipsheds in Crete. Στο: Η. Tzalas (επιμ.), *Tropis V, 5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Nauplia 1993, Proceedings*. Athens: Institute for the Preservation of Nautical Tradition, σ. 369-382.
- Theodoulou, T., Foley, B., Evaggelistis, D., Koutsouflakis, G., Sakellariou, D. & Tourtas, A., 2015. Crete Project 2011: Underwater archaeological survey at the area off Heraklion and Dia Island. A preliminary report. *Στον παρόντα τόμο*, σ. 615-625.
- Theodorakopoulou, K., 2014. Geoarchaeological Studies in Istron-Kalo Chorio (Gulf of Mirabello – Eastern Crete): Palaeoenvironmental Reconstruction and Palaeogeographic Evolution. Στο: B. Molloy & C. Duckworth (επιμ.), *A Cretan Landscape through Time: Priniatikos Pyrgos and Environs*. BAR-IS 2634. Oxford: Archaeopress, σ. 35-44.
- Watrous, V., 2012. The harbor complex of the Minoan town at Gournia. *AJA*, 116/3, σ. 521-541.

UNDERWATER AND FORESHORE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
IN CRETE (2011-2013). TRANSACTIONS OF THE DEPARTMENT
OF UNDERWATER ANTIQUITIES OF CRETE

THEOTOKIS THEODOULOU

In September of 2010 the Ephorate of Underwater Antiquities established in Heraklion the Department of Underwater Antiquities of Crete. The target of the foundation was the *in situ* effective recording and protection of coastal and underwater cultural heritage of the island, as well as to facilitate the administrative process for citizens and institutions requesting permissions for works and operations at the sea and the coastal zone.

The Department is hosted at the premises of the Archaeological Institute of Cretological Studies. During the three years of its existence it conducted all the relevant administration paperwork and proceeded to several actions for the recording and protection of underwater cultural heritage of Crete. In this framework, at the initiative of the Department, three extended underwater surveys took place at the marine areas of Heraklion, Western Crete and Antikythera. Meanwhile, several visits took place for photographic recording and surveying submerged underwater sites around the island. The results along with the relevant information from the literature with the results of previous efforts are provided to a digital archaeological map of the marine and coastal antiquities of Crete.

This article summarizes the work done, the results and the future perspective of the Department.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΡΗΤΗΣ 3

ΤΟΜΟΣ Α': ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΦΟΡΕΩΝ - ΗΡΑΚΛΕΙΟ -
ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

ISBN (VOL): 978-618-82325-2-5
ISBN (SET): 978-618-82325-0-1

ΠΕΘΥΜΝΟ
2015